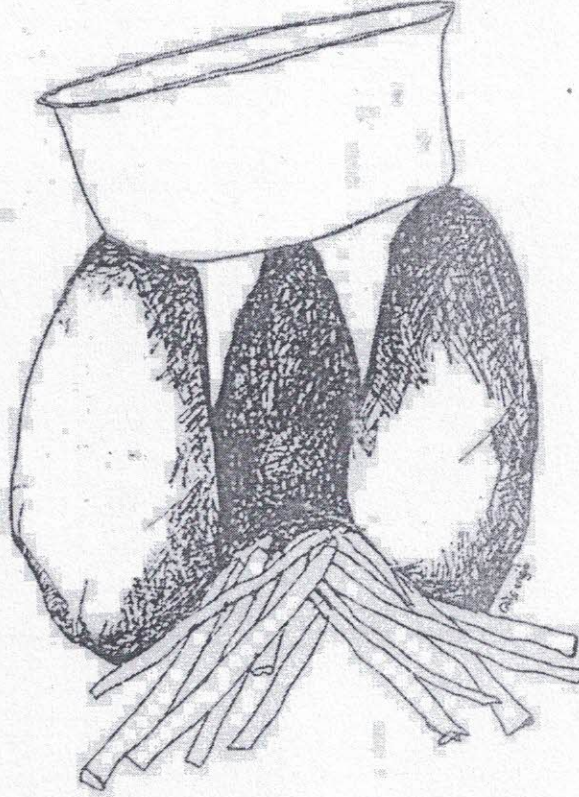

नवभारत

मार्च - 2020

- लेखमाला : बाकी विश्रब्ध शारदा - लेख क्र. - 10
हरिभाऊंच्या संग्रहातील स्फुट पत्रे
- भीमातटीचे भक्तिपीठ - लेखांक - 8
- एक देश एक निवडणूक पद्धतीच्या मर्यादा...
- पुस्तक परीक्षण :
अवघड जीवनरहाटीचे अर्थपूर्ण आणि कलात्मक चित्रण : 'इंधन'
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे बदलते आयाम
- जुने लेखन

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist. Nanded

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, वाई संचालित मासिक

नवभारत

खर्च 7.31 अंक 61 मार्च 2020

फा. न्यून/पत्र शके 1941-42

वार्षिक वर्गणी रुपये 500/-

या अंकाची किंमत रुपये 50/-

या अंकालाच लेखनात व्यक्ता झालेल्या मतांशी संपादक व प्राज्ञपाठशाळा मंडळ सहमत असतीलच, असे नाही

नवभारतची भूमिका*

मानवाच्या व मानवसंस्कृतीच्या विकासास व उन्नतीस पोषक होईल अशा प्रकारे महाराष्ट्रीय जीवनाचा व संस्कृतीचा विकास करणे, हे या मासिकाचे ध्येय व उद्दिष्ट आहे.

ध्येयप्रवण व्यक्तींनी स्वांत्रतीच्या हेतुपूर्तीसाठी जे आपले सांस्कृतिक मूल्यमापन ठरविलेले असले, उच्च वातावरणातील जो अभिजात अनुभव स्वतःच्या साधनेने संगृहीत केलेला असले, त्याचे दिग्दर्शन हेच संस्कृतिपोषक वाङ्मय होऊ शकते, असा संचालक व संपादक मंडळ यांचा विश्वास आहे.

या मासिकात येणाऱ्या लेखांत कोणत्याही विशिष्ट मताचा, वादाचा, पक्षाचा किंवा पंथाचा प्रचार करण्याचा हेतू नाही.

संचालक व संपादक-मंडळातील सर्व व्यक्ती यांचेही सर्व विषयांत मतैक्य आहे, असे नाही. मानवी जीवनाविषयक व सांस्कृतिक मूल्यांसंबंधी सदृश अशा दृष्टिकोणांचे त्यांना एकत्र आणले आहे. तथापि प्रत्येकाचे व्यक्तिवैशिष्ट्य व विचारस्वातंत्र्य यांचा विनाश न होता विकास व्हावा या दृष्टीनेच त्यांचे सहकार्य राहिले. प्रत्येक व्यक्ती आपल्या नावाने प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखाबद्दलच जबाबदार राहिले.

मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक लिखाणात सत्यनिष्ठा, संयम आणि सहिष्णुता असतील अशी काळजी घेतली जाईल.

* नवभारत, ऑक्टोबर 1947, वर्ष 1 ले, अंक 1 मधील के. शंकरराव देव यांच्या 'संचालकांचे मनोगत' मधून.

प्राज्ञपाठशाळा मंडळ

अध्यक्ष व विश्वस्त :

सरोजा भाट

संपादक :

श्री. मा. भावे

फोन : (020) 25674093.

संपादक मंडळ :

यशवंत कळमकर,

अशांक कृष्णाजी जोशी,

किशोर बेडकिहाळ.

संपादकीय पत्रव्यवहार :

संपादक, नवभारत मासिक,

द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ,

वाई - 412 803 (जि. सातारा)

फोन : (02167) 220006.

व्यवस्थापकीय पत्रव्यवहार :

नीता गायकवाड

व्यवस्थापक, नवभारत मासिक

द्वारा : प्राज्ञपाठशाळा मंडळ, 315,

गंगापुरी, वाई - 412 803 (जि. सातारा)

फोन : (02167) 220006.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकाला अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकातील लेखांच्या विचारांशी मंडळ व राज्य शासन सहमत असेलच, असे नाही.

नवभारत

मार्च २०२०

अनुक्रमणिका

-
- लेखमाला : बाकी विश्रब्ध शारदा - लेख क्र. - 10 3
हरिभाऊंच्या संग्रहातील स्फुट पत्रे
❖ अनंत देशमुख
- भीमातटीचे भक्तिपीठ - लेखांक - 8 14
❖ श्री. के. वनपाल
- एक देश एक निवडणूक पद्धतीच्या मर्यादा... 19
❖ माधव चोले
- पुस्तक परीक्षण :
अवघड जीवनरहाटीचे अर्थपूर्ण आणि 23
कलात्मक चित्रण : 'इंधन'
❖ द. तु. पाटील
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे बदलते आयाम 29
❖ व्ही. डी. गायकवाड
- जुने लेखन 36

एक देश एक निवडणूक पद्धतीच्या मर्यादा

माधव चोले

सध्याच्या रालोआ सरकारने भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत एक राष्ट्र एक निवडणूक ही पद्धती स्वीकारण्याच्या हालचाली सुरू केलेल्या आहेत. 19 जून 2019 रोजी झालेल्या सर्वपक्षीय बैठकीमध्ये "एक राष्ट्र एक निवडणूक" या पद्धतीच्या प्रस्तावावर प्राधान्याने चर्चा घडवून आणण्याच्या कृतीमधून भाजपा सरकारचा हेतू स्पष्ट झालेला आहे. त्यामुळे सम-सामायिक भारतीय राजकिय प्रक्रियेत "एक राष्ट्र एक निवडणूक" पद्धतीचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधामध्ये केलेला आहे. प्रस्तुत लेखात ही पद्धती स्वीकारण्याचा सरकारचा काय उद्देश आहे? या पद्धतीचा निवडणूक प्रक्रियेला काय फायदे होतील? या पद्धतीवर राजकिय पक्षांच्या भूमिका काय आहेत? भारतीय संविधानात्मक लोकशाही आणि संघराज्यावर काय परिणाम होईल? या पद्धतीच्या मर्यादा काय आहेत? इत्यादी बाबींचा अभ्यास खालील प्रमाणे केलेला आहे.

संविधानात्मक स्थान -

भारत हा एक जगातील मोठ्या लोकसंख्येचे लोकशाही राष्ट्र आहे. लोकशाहीत दोन संस्था महत्त्वाच्या असतात. एक जनतेचे सत्ता अजमावणारी आणि निर्माण करणारी निवडणूक आयोग तर दुसरी भारतीय लोकांचे वर्तन आणि राजकिय व्यवस्थेची प्रक्रिया संविधानानुसार पार पाडते की नाही याचा अर्थ/अन्वयार्थ लावणारी न्याय-व्यवस्था, संविधानाच्या 15 व्या भागात अनुच्छेद 324 ते 329 अंतर्गत निवडणूक आयोगाने तरतूद केलेली आहे. त्यानुसार निवडणूक आयोग स्वतंत्र, निपक्षपाती, राजकिय प्रभावापासून मुक्त व कार्यपालिकेच्या हस्तक्षेपापासून मुक्त असलेली अखिल भारतीय स्तरावरील एक स्वायत्त संस्था आहे. संविधानाच्या अमलबजावणी-पासून 1989 पर्यंत निवडणूक आयोग एक सदस्यीय होता. आता मात्र 1989 नंतर निवडणूक आयोग त्रिसदस्यीय करण्यात आलेला आहे. मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि

सहआयुक्त यांची नियुक्ती राष्ट्रपती करतात. त्यांच्या सेवाशर्ती ह्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाप्रमाणे असतात.

खर तर भारतासारख्या टोकाची सामाजिक आणि आर्थिक विषमता असणाऱ्या देशात संविधानात्मक लोकशाहीचा प्रयोग नवा होता. भारतीय लोकांना विषमतापूर्ण मूल्यांच्या वर्तनाची सवय अंगवळणी पडलेली होती. अशा परिस्थितीत जनतेची संमती अजमावणारी लोकशाही निवडणूकीवर आधारित स्वीकारून पुढे चालवणे मोठे अवघड होते. तरी सुद्धा निवडणूक आयोगाने ती जबाबदारी पार पाडली. निवडणूक ह्या शांततापूर्णमुक्त वातावरणात होणे आवश्यक आहे. मात्र गेल्या सत्तर वर्षांत भारतीय निवडणूक प्रक्रिया अनेक समस्यांनी ग्रासलेली आहे. निवडणूकीत जात-जमातीचा जनाधारासाठी वापर करणे आणि जातीगत अस्मिता वाढीस लावणे, मोठ्या प्रमाणात काळ्या पैशाचा वापर करणे, त्यासाठी सत्तेतून पैसा आणि पैशातून सत्ता हे चक्र नित्यनियमाने अविरतपणे चालू आहे. अपक्षांची वाढती संख्या, निवडणूक अधिकाऱ्यांवर राजकीय दबाव, त्याचप्रमाणे मुख्य निवडणूक आयुक्तांची भूमिका वारंवार वादाच्या भोवऱ्यात सापडल्याचे पुरावे पुढे आलेले आहेत.

वरील निवडणूक प्रक्रियेतील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अनेक समिती, आयोग निर्माण करून त्या सोडवण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

एक देश एक निवडणूक पद्धतीचा दावा - (भाजपाचा दावा)

19 जून 2019 रोजी झालेल्या सर्वपक्षीय बैठकीत भाजपाने 'एक देश एक निवडणूक' ही पद्धती चर्चेसाठी पुढे ठेवली. या पद्धतीत लोकसभेसाठी राज्यांच्या विधानसभा निवडणूका एकत्रित घ्याव्यात अशी संकल्पना मांडण्यात आली. याला राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीमधील घटकपक्षांनी व भोजव्या प्रादेशिक पक्षांनी सहमती दर्शविल्याचे दिसते.

विरोधी पक्षांनी मात्र या संकल्पनेचा संविधानात्मक लोकशाही व संघराज्यवाद यांच्यावर अशा निवडणूकांचा वाईट परिणाम होतो असा युक्तीवाद केलेला आहे. त्यामुळे या विषयावर व्यापक चर्चाविमर्श होण्याची व काळजीपूर्वक विचार करण्याची गरज आहे.

खर तर ही पद्धती ज्या राष्ट्रांचा आकार छोटा आहे, एक समान इतिहास संस्कृती आहे. तसेच एक अथवा द्विपक्षपद्धती आहे. अशा राष्ट्रात ही पद्धती यशस्वी झालेली आहे. युरोपातील छोट्या राष्ट्रात ही पद्धती दिसून येते. भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक, खंडप्राय आणि बहुपक्षपद्धती असणाऱ्या देशात अशक्यप्राय दिसते.

एकत्रित निवडणूक घेण्याची संकल्पना नवीन नाही. निवडणूक आयोगाने 1982 साली आणि कायदा आयोगाने 1999 साली ही संकल्पना मांडली होती. पण अलीकडे नीती आयोगाच्या सदस्यांनी मांडलेला चर्चानिबंध व कायदा आयोगाने तयार केलेला अहवाल, यामुळे या मुद्दाला जोर मिळालेला आहे. शिवाय पंतप्रधानांनी आपल्या भाषणामधून या विषयाची मांडणी प्रभावीपणे केलेली आहे. या संकल्पनेने मुख्यत्वाचे निवडणुकीच्या प्रक्रियेत सुलभता आणि कार्यक्षमता वाढेल तसेच आर्थिक खर्चही कमी होईल या युक्तिवादाद्वारे आधार पुरवला जातो. एकत्रित निवडणूका घेतल्या तर वारंवार होणाऱ्या निवडणूकांवरचा खर्च कमी होईल. अशा वारंवार होणाऱ्या निवडणूकामुळे लोकांचा वेळ वाचेल, कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचेल, असाही युक्तिवाद पुढे केला जातो. मात्र संविधानात्मक तत्त्व आणि लोकशाही मूल्ये यांचा आदर या पद्धतीत दिसून येत नाही. एकत्रित निवडणूका कायम राहावयाच्या असतील तर सरकारचा कार्यकाळ निश्चित ठेवणारी तरतूद करावी लागेल.

संविधानात्मक लोकशाही आणि संघराज्यवाद -

संविधानात्मक लोकशाही आणि संघराज्यवाद यांच्यावर अशा निवडणूक पद्धतीचा विपरित परिणाम होईल. असा युक्तिवाद विरोधी पक्षांनी केला आहे. या युक्तिवादात तथ्यताही दिसते. संविधानकारांनी भारताची बहुसांस्कृतिकता लक्षात घेऊन संघराज्याची रचना स्वीकारलेली आहे. संविधानात त्या-त्या राज्यांच्या प्रादेशिक विकासांच्या मागण्या, पूर्ण केलेल्या आहेत. विशेषतः

उत्तरपूर्वेकडील राज्यांच्या विकासांच्या मागण्या पूर्ण कराव्या लागल्या आहेत. अशा अनेक राज्यातील विधानसभा निवडणूकांचा कार्यकाळ मागे-पुढे आहे. तो एकत्रित केला तरी, राष्ट्रपती राजवट, आघाडी सरकार मधील अस्थिरता या कारणाने परत क्रम चुकतो. तो परत एकत्रित करणे म्हणजे संविधानात्मक लोकशाही आणि संघराज्याच्या संरचनेला धोका संभवतो.

संविधानकारांनी संघराज्याचे स्वरूप सर्वसामान्य काळात संघराज्याचे तर संकटकाळात केंद्रीकृत संघराज्य स्वीकारले आहे. त्यामुळे भारतीय संघराज्य रचनेत काळानुसार बदल झालेला आहे. प्रत्यक्ष व्यवहारात भारतीय संघराज्याचे स्वरूप पक्षपद्धतीच्या स्वरूपावरून बदले आहे. जेव्हा राजकीय व्यवस्थेत केंद्र आणि राज्यात एकाच राजकीय पक्षांचे सरकार असते. तेव्हा पक्षांच्या दृष्टीने एक पक्षपद्धती आणि संघराज्याच्या दृष्टीने केंद्रीकृत संघराज्य असते. अशा काळात एक निवडणूक ही पद्धती यशस्वी होऊ शकते. कारण दोन्ही स्तरांवरील सरकारे एकाच पक्षाची असतात. पण संसदीय शासनात केंद्राही राजकीय अस्थिरता येऊ शकते आणि निवडणूका होवू शकतात. ही मर्यादा आहे. मात्र भारतीय संघराज्यात 1970 नंतरच्या काळात प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षांचा वरचेवर होत गेलेला न्हास यामुळे, बहुपक्षपद्धतीचे स्वरूप प्राप्त झाले. अर्थात केंद्र आणि राज्यात स्पर्धात्मक पक्षपद्धती आणि सौदेबाजी संघराज्य अवतरले, त्यामुळे केंद्र-राज्यात विभिन्न पक्षांची सरकारे भारतीय राजकारणात पायला लागली. त्यातच केंद्राने राज्य आणीबाणी घोषित केल्यास, तसेच राज्यातील संयुक्त मिश्र सरकारे विभिन्न कारणाने अस्थिर होतात. अशा परिस्थितीत एकत्रित निवडणूक पद्धती राबविणे अशक्यप्राय होते.

आघाड्यांच्या राजकारणातील अस्थिरता -

1977 ते 2014 पर्यंतच्या भारतीय राजकारणात आघाड्यांची सरकारे आलेली दिसतात. याला फक्त 1991 ते 1995 चा पी. व्ही. नरसिंहराव यांचा काळ अपवाद आहे. कारण काँग्रेसला शासन निर्माण करण्याइतपत स्पष्ट बहुमत होते. 1996 नंतरच्या सार्वजनिक निवडणूकीत शासन निर्माण करण्याइतपत स्पष्ट बहुमत कोणत्याच पक्षाला न मिळाल्याने, कोणत्याही पक्षाला राष्ट्रीय आणि

एक देश एक निवडणूक पद्धतीच्या मर्यादा....

प्रादेशिक पक्षांच्या सहकार्याने त्यांच्या कांही शर्ती, प्रस्ताव, अटी मान्य करून आघाड्यांची सरकारे निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. असे संयुक्त सरकारे निर्माण होण्याची कारण- बहुपक्षपद्धतीने स्वरूप, एकाच पक्षाला स्पष्ट बहुमत नाही, प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव, नेतृत्वामध्ये स्पर्धा, पक्षबदलाची प्रवृत्ती, पक्षांतर्गत गटबाजी, या कारणांनी भारतीय राजकारणात आघाडी सरकारे अपरिहार्य बनली. अशा आघाडी सरकारमध्ये पाठिंबा काढून घेणे आणि अविश्वास टाव या कारणांनी वारंवार केंद्रीय राजकारणात आणि राज्य राजकारणात सरकारे अस्थिर झालेली दिसतात. त्यामुळे वारंवार निवडणूकांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे एक निवडणूक पद्धती वास्तवात येणे अशक्यप्राय दिसते. 1977 मोरारजी देसाईचे सरकार, त्यानंतर 1989 ला विश्वनाथ प्रतापसिंगाचे, 1990 ला चंद्रशेखर यांचे सरकार, पुढे 1996 च्या सार्वजनिक निवडणूकीत भाजपा मोठा पक्ष म्हणून पुढे आला. त्यामुळे अटल बिहारी वाजपेयीचे सरकार सत्तारूढ झाले पण 13 दिवसात बहुमत सिद्ध न करताच कोसळले. त्यानंतर 1996 ला इंदिराकाँग्रेसचे बाहेरून पाठिंबा असलेले संयुक्त मोर्चाचे एच. डी. देवेगौडाचे सरकार अस्तित्वात आले. तेही अल्पजिवी ठरले. 1997 ला इंदरकुमार गुजरालचे आघाडी सरकार निर्माण झाले. पण काँग्रेसने पाठिंबा काढल्याने पडले. 1998 ला सार्वजनिक निवडणूका झाल्या. या निवडणूकीत भाजपाला सर्वात जास्त जागा मिळाल्या पण लोकसभेची स्थिती त्रिशंकू बनली होती. वाजपेयीच्या नेतृत्वाखाली भाजपाने शासनाची निर्मिती केली. पण हे सरकार 13 महिने राहिले, जयललिताने पाठिंबा काढल्याने पडले. अर्थात या सर्व आघाडी शासनात प्रादेशिक पक्षांची भूमिका महत्त्वाची आणि निर्णायक बनलेली आहे. ज्या शर्ती, मान्य करून प्रादेशिक पक्षांची भूमिका महत्त्वाची आणि निर्णायक बनलेली आहे. ज्या शर्ती मान्य करून प्रादेशिक पक्षांनी पाठिंबा दिलेला असतो. त्या जर पूर्ण झाल्या नाहीत तर पाठिंबा काढण्याची धमकी दिली जाते आणि वस्तुस्थितीत पाठिंबा काढलाही जातो. त्यामुळे आघाडी सरकारे अस्थिर होतात. अशा कारणांनी एक निवडणूक पद्धत आघाडी शासनात अपयशी ठरते. सध्या जरी केंद्रात एकाच पक्षांच्या स्पष्ट बहुमताचे सरकार

असले तरी राज्यात आघाडी सरकारे आहेत. राज्यात सुद्धा उदा., गोव्यात 1990 ते 2005 या पंधरा वर्षांच्या काळात 14 वेळा सत्तांतर झालेले आहे. असेच झारखंडमध्ये आतापर्यंत 9 वेळा सत्तांतर झालेले आहे. आघाडी सरकारमध्ये गटा-तटांच्या, हितसंबंधांच्या राजकारणामुळे राजकीय अस्थिरता निर्माण होत असते. मणिपूर, नागालँड, मिझोराम या छोट्या राज्यात सारखी अस्थिरता निर्माण होत असते. त्यामुळे वारंवार निवडणूकीला सामोरे जावे लागते. अशा परिस्थितीत एक निवडणूक पद्धत अशक्यप्राय दिसते.

राष्ट्रपती राजवट -

संविधानानुसार देशाच्या संकटकालीन परिस्थितीचे निवारण करण्यासाठी राष्ट्रपतीला तीन प्रकारचे आणीबाणी विषयक अधिकार देण्यात आले आहेत. युद्ध, बाह्य आक्रमण आणि सशस्त्र विद्रोह निर्माण झाल्यास राष्ट्रीय आणीबाणी कलम 352, घटक राज्यात घटनात्मक पंचपसंग निर्माण झाल्यास राज्य आणीबाणी कलम 356, देशाची आर्थिक घडी विस्कटल्यास आर्थिक आणीबाणीची तरतूद आहे.

कलम 352 नुसार आतापर्यंत तीन वेळा राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित करण्यात आलेली होती. पहिल्यांदा 26 ऑक्टोबर 1962 रोजी चीनच्या भारत आक्रमणाच्या वेळी ही आणीबाणी 1967 पर्यंत होती. दुसऱ्यांदा 1971 च्या पाकिस्तान युद्धाच्या वेळी तर तिसऱ्यांदा 25 जून 1975 ला राष्ट्रीय आणीबाणी घोषित केली. ही सत्ता आणीबाणी 21 मार्च 1977 पर्यंत होती. अर्थात या आणीबाणीमुळे संपूर्ण देशात राष्ट्रपती राजवट असते. सर्व सरकारचा कारभार राष्ट्रपती अधिकाराद्वारे केंद्रीत असतो. एकत्र निवडणूक पद्धत अशा राष्ट्रपती राजवटीमुळे क्रम मागे पुढे होतो. तसेच राज्यात राष्ट्रपती राजवट वारंवार लागू करावे लागल्याने लोकसभा आणि विधानसभा एकत्र निवडणूक घेण्याच्या पद्धती आमलात येणे अशक्यप्राय आहे. आतापर्यंत जवळपास 100 वेळा राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू केलेली आहे. भविष्यकाळात कोणत्याही राज्यात राष्ट्रपती राजवट लागू केल्यास निवडणूकांचा क्रम एकत्र होत नाही. केंद्रात आणि राज्यात विभिन्न पक्षांची सरकारे आल्यास केंद्रातील सत्ताधारी

नवभारत। मार्च 2020

22

पक्ष राष्ट्रपती राजवटीचा आपल्या विरोधी पक्षांचे सरकार बरखास्थ करण्यास सत्तेचा दुरुपयोग करत असतो हा आतापर्यंतचा इतिहास आहे.

एकत्र निवडणूक पद्धतीचा पर्याय भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक आणि संघराज्यशासनपद्धती असणाऱ्या देशाला अशक्यप्राय दिसते. ही संकल्पना अमलात आणतांना अनेक विधिमंडळांचा कार्यकाल पूर्ण होण्याअगोदरच समाप्त करावा लागेल. म्हणजे लोकशाही जनाधाराचा अपमान होईल. शिवाय एकत्रित निवडणूकीमुळे विशेषता पुसली जाण्याची जास्त शक्यता आहे आणि केंद्रीय पूर्वगृह दृढ होण्याचा धोका आहे. उलट भिन्न वेळा होणाऱ्या निवडणूकामुळे केंद्र सरकारला स्वतःची लोकविरोधी धोरण दुरुस्त करण आणि जनतेच्या मागण्याकडे लक्ष देण भाग पडण्याची शक्यता वाढते. शिवाय संसदेबाहेरची लोक आंदोलन व चळवळी यांच्यासोबतच विविध राज्यामधील निवडणूकामुळे लोकांच्या या कामकाजाच्या अभिव्यक्तीला अवकाश मिळतो आणि हा अवकाश लोकशाहीच्या यशासाठी

आवश्यक असतो.

संदर्भसूची :

- 1) सुहास पळशीकर, मे 2009, भारताच्या राजकारणाचा ताळेबंद, मराठी वाचन साहित्य मालिका क्र. 1 पेज क्रमांक 35, 39, 70, 72, 77.
- 2) सुहास पळशीकर, मे 2009, समकालीन भारतीय राजकारणाचे विश्लेषण, मराठी वाचन साहित्य मालिका क्र. 2, पेज क्र. 73, 77.
- 3) सुहास पळशीकर, राजकारणाचा ताळेबंद (भारतीय लोकशाहीची वाटचाल), 31 डिसेंबर 2013, साधना प्रकाशन, 76, 77, 78, 107.
- 4) माधव गोडबोले, मे 2012, भारताच्या संसदीय लोकशाहीची आग्निपरिक्षा पेज क्र. 318, 319.
- 5) इपीडब्ल्यूची पान, एकत्रित निवडणूका वि. उत्तरदायित्व, 16 ते 31 जुलै 2019, परिवर्तनाचे वाटसरु, पृष्ठ क्र. 10.
- 6) टिपा - देगलूर महाविद्यालयातील स्टॉफ रूममध्ये होणाऱ्या चर्चातील मुद्दे.

प्राज्ञपाठशाळांमंडळ, वाई

आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास

लेखक: ऋग्वेदी

आकर्षक मुखपृष्ठ, साईज डेमी

पृष्ठसंख्या 400

या सुप्रसिद्ध व दुर्मिळ पुस्तकाची तिसरी आवृत्ती प्राज्ञप्रकाशनातर्फे प्रसिद्ध करण्यात आली आहे. प्रस्तुत ग्रंथात प्रमुख भारतीय-विशेषतः महाराष्ट्रातील-सणांची साधार माहिती दिली असून त्यांचे नैतिक व सामाजिक हेतू व बोध सविस्तर वर्णिले आहेत. शास्त्रोक्त विधी व परंपराप्राप्त रूढी यांचा खुलासा केला आहे. हा ग्रंथ प्रत्येक ग्रंथालयात तसेच कुटुंबात ठेवण्याच्या योग्यतेचा आहे.

किंमत रु. 300/-

संपर्कासाठी पत्ता :

सचिव, प्राज्ञपाठशाळांमंडळ,

315, गंगापूरी, वाई 412 803 (जि. सातारा.)

फोन नं. (02167) 220006

Email-ppmwai@gmail.com

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist. Nanded